

KISS VALÉRIA*

ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK A KVALITATÍV MÓDSZERTANI MEGKÖZELÍTÉSEK ALKALMAZÁSÁHOZ A JOGTUDATKUTATÁSOKBAN**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.07>

„[...] az idő nagy részében az emberek egyáltalán nem gondolnak a jogra.”
(Patricia Ewick – Susan S. Silbey: *The Common Place of Law*,
University of Chicago Press 1998, 15.)

A tanulmány azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen elméleti érvek szólnak amellett, hogy szükséges a kvantitatív megközelítések mellett kvalitatív módon is közelíteni a jogtudat problémájához, különösen, ha a magyar társadalom tagjai joghoz való viszonyának megértése a cél. A tanulmány célja azon elméleti keretek, iskolák bemutatása, amelyek megalapozzák a jogtudatkutatás kvalitatív megközelítésének szükségességét. Három olyan elméleti szempontot vizsgállok, amely indokolja a kvalitatív módszerek alkalmazását a jogtudatkutatásban. Az első az a belátás, hogy a jogi jelenségek szorosan beágyazódnak a hétköznapi cselekvésekbe, a jogtudat változékony, kontextusfüggő társadalmi jelenség. Ez a felismerés elvezet a kulturalista elméleti megközelítésekhez. A második felvetés az, hogy ha sérülékeny helyzetű csoportok joghoz való viszonyának megismerése a cél, akkor a cselekvők és a jogrendszer, jogi intézmények közötti viszony hatalomtelítettsége, és ennek hatása a jogtudatra szintén olyan elem, amit figyelembe kell venni a megfelelő módszertan kiválasztásakor. Ezek a szempontok a kritikai társadalom- és jogelméleti irányok bevonását indokolják. Végül a tanulmányban kitérek arra, hogy a joghoz való viszony regionális és ezen belül a magyar sajátosságai az eltérő társadalomtörténeti kontextus, tapasztalatok miatt olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek miatt érdemes a nyugati szakirodalom fogalmait, megközelítéseit és alapvetéseit regionális aspektusból felülvizsgálni. A kelet-közép európai régió sajátos történelmi tapasztalatai ezen társadalmak joghoz való viszonyát is meghatározzák. Ezért a régió államaiban, így Magyarországon fontos a jogtudatkutatók adekvát fogalmi készletének kialakítása, ebben a feltáró jellegű kutatásban pedig szintén kiemelt szerepe lehet a kvalitatív módszereknek.

* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: kiss.valeria@ajk.elte.hu.

** A tanulmány az NKFIH által támogatott, Vajda Júlia által vezetett, Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben (K 143092) című kutatási projekthez kapcsolódik.

1. BEVEZETÉS, PROBLÉMAFELVETÉS

Bár a jogtudatkutásokat hagyományosan a kvantitatív módszertani megközelítések határozták meg, ma már a nemzetközi szakirodalom alapján egyértelmű,¹ és hazánkban is egyre kevésbé vitatott álláspont az, hogy a jogtudathoz mint kutatási témához a kvantitatív módszerek alkalmazása mellett kvalitatív vagy vegyes kutatási módszerekkel is közelíteni kell. Lehetséges amellet érvelni, hogy általában is indokolt a kvalitatív módszerek alkalmazása, egyszerűen azért, mert a kvantitatív megközelítések hiányosságait ezekkel a módszerekkel lehet kompenzálni, de ennek a tanulmánynak az a célja, hogy bemutasson három olyan szempontot, amelyek kifejezetten indokolhatják a kvalitatív kutatási módszerek alkalmazását, és ezáltal komplex, elméletileg megalapozott érvekkel támassza alá a fenti, általános kijelentést. Emellett praktikus haszna lehet az, hogy adhat néhány világos szempontot módszertani szempontból kiegyensúlyozott kutatási megközelítések (*research design*) kialakításához a jövőbeni jogtudatkutásokban.

Az első ilyen ok, amely a kvalitatív módszerek alkalmazását *általában* indokolja, az a belátás, hogy a jogi jelenségek beágyazódnak a hétköznapi cselekvésekbe, emiatt a jogtudat változékony, kontextusfüggő társadalmi jelenség. A külföldi jogtudatkutások kvalitatív módszerek felé fordulását döntően ez a szempont befolyásolta. Ez a kulturalista és fenomenológiai gyökerű elméleti megközelítésekhez vezet el.

Egy másik, *specifikusabb* ok, amely indokolja a jogtudat kvalitatív módszerekkel való kutatását, az, hogy a társadalom tagjainak joghoz való viszonyát az esetek többségében valamilyen szinten meghatározza az egyenlőtlen hatalmi dinamika, a joghoz való viszony hatalomtelítettsége. A tanulmány egyik tézise az, hogy minél erősebben megnyilvánul ez a hatalmi egyenlőtlenség, annál hasznosabb a kvalitatív módszerek használata a joghoz való viszony és a jogtudat megértésében, különösen annak érdekében, hogy megismerjük a marginalizált nézőpontokat, narratívákat és értelmezéseket a jogról. Ebből a szemszögből fontos a jogtudatkutások kritikai elméleti kontextusba való reflektált beágyazása.

Végül a tanulmányban azt a szempontot vetem fel, hogy a jogtudatkutások módszertani választásainak elméleti megalapozásában fontos a regionális sajátosságok figyelembevétele. A magyar, illetve kelet-közép-európai kontextus sajátosságainak megértése és beépítése az ebben a régióban végzett kutatásoknak megkerülhetetlen szempontja kellene hogy legyen, mert a joghoz való viszony regionális sajátosságai olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek miatt érdemes a nyugati szakirodalom fogalmait, megközelítéseit és alapvetéseit, fogalmait felülvizsgálni. Emellett azért is tartom kiemelten fontosnak ennek az elméleti keretnek az ismeretét és kidolgozását, mert az ebben a régióban végzett kutatások ezáltal tudnának kapcsolódni egymáshoz, és egyenrangú partnerként bekapcsolódni a jogtudatkutások tágabb nemzetközi tudományos diskurzusába.

¹ Filip HORÁK – David LACKO – Adam KLOCEK: „Legal Consciousness: A Systematic Review of its Conceptualization and Measurement Methods” *Anuario de Psicología Jurídica* 2021/1. 9–34., <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>.

A tanulmány kérdésfelvetései miatt a jogtudat fogalmának tisztázása, legalábbis a jelen tanulmány számára elkerülhetetlenül szükséges, így az első részben ezzel foglalkozom. Ezt követően pedig a rendelkezésre álló keretek között bemutatom a kvalitatív módszertani megközelítések elméleti megalapozásának fenti három irányát, külön kitérve ezek tudománytörténeti gyökereire. Ennek a tanulmánynak a kereteit meghaladná, de a különszámban egy másik írás részletesen, konkrét kutatási példák alapján mutatja be a jogtudatkutatásokban is alkalmazott és alkalmazható főbb kvalitatív módszertanokat.

2. A JOGTUDAT FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A jogtudatkutatások adekvát, a kutatási kérdéshez jól illeszkedő módszertanának megválasztása alapvetően attól függ, hogyan definiáljuk a jogtudat fogalmát. Ennek a kérdésnek széles és ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes irodalma van,² amelynek egy részét a tanulmány III. pontjában mutatom be.³

Ebben a tanulmányban a jogtudatot, visszatérve a jogszociológia korai hagyományaihoz, *a jogról vallott nézetek és az ezekhez kapcsolódó attitűdök összességé-ként* fogom fel. A cselekvőknek ezeket a nézeteit és attitűdjeit meghatározzák a jog működésével kapcsolatos közvetlen élmények, de legalább ennyire fontosak más források is, például a jogról szóló történetek, a jog világának reprezentációja a médiában, művészeti alkotásokban, amelyek kirajzolnak egy narratív univerzumot, amelyben a jog szabályai és eljárásai értelmeződnek.⁴ Emellett a jogtudatkutatásokban is fontos annak a figyelembevétele, hogy a vélemények kialakítása, a tapasztalatok megosztása olyan társadalmi térben történik, amely hálózatokban szerveződik.⁵

Ahogy említettem, a jogtudatnak ez a felfogása visszanyúlik a jogszociológia kezdeteihez. Eugen Ehrlich, az európai jogszociológia atyja, a korszak tudományos diskurzusának megfelelően a jog fogalmának meghatározása kapcsán fejtette ki azokat a megállapításait, amelyek ebben a tekintetben különösen relevánsak. Ehrlich, amikor az élő jog mibenlétét próbálta meghatározni, több szinten értelmezte ezt, de végső soron arra jutott, hogy arra a kérdésre, hogy mi is a jog, a laikus cselekvők gondolatainak, véleményeinek feltárása adhat választ.⁶ A jelen tanulmány kérdés-

² HORÁK–LACKO–KLOCEK (1. lj.) 9–34.

³ A tanulmány fókusza és terjedelmi korlátai miatt a jogtudat fogalmával kapcsolatos különböző álláspontok részletes feltérképezését mellőzöm, de ebben a tekintetben fontos kiindulópont H. SZILÁGYI István átfogó szócikke a jogtudatról (H. SZILÁGYI István: „Jogtudat” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogszociológia rovat, rovatszerkesztő: BENCZE Mátyás), 2023, <http://ijoten.hu/szocikk/jogtudat>.

⁴ Robert M. COVER: „The Supreme Court, 1982 Term, Foreword: Nomos and Narrative” *Harvard Law Review* 1983–1984/5. 4–68.

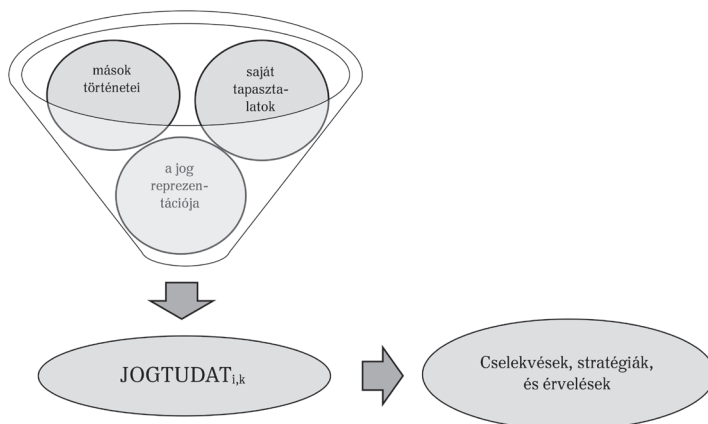
⁵ ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert: „A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban” *Politikatudományi Szemle* 2009/2. 29–57.

⁶ Eugen EHRLICH: *Fundamental Principles of the Sociology of Law* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2002) 487–506., ill. magyar fordításban Eugen EHRLICH: „A jogszociológia megalapozása” in VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 64–79., Marc HERTOOGH: „From ‘Men of

felvetése annyiban is kapcsolódik Ehrlich művéhez, hogy ezt a problémát ő is összekötötte a megfelelő módszertan kiválasztásának kérdésével. Fő műve, az 1913-ban megjelent *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (A jogszociológia megalapozása) utolsó fejezetében kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkozik. Ugyanakkor Ehrlich, bár több, az adott korban használatos módszert is javasol, pl. a jogi okiratok kutatását vagy a jogi néprajzot, művét azzal a megvilágító erejű, de konkrét kapaszkodókat mégsem nyújtó megállapítással zárja, hogy „a módszer éppolyan végtelen, mint a tudomány maga”.⁷

A jogtudat általam alkalmazott megközelítésének harmadik fontos eleme az, hogy a jogról alkotott nézetek cselekvésekhez való kapcsolódását is figyelembe kell vennünk, amikor a jogtudatot kutatjuk. A vélemények, történetek, attitűd, vagyis azon tudattartalmak összessége, amelyeket az egyén egy adott pillanatban a joghoz kapcsol, valójában akkor nyer értelmet, súlyt, amikor hatással van a cselekvéseire, beépül az általa alkalmazott stratégiákba, érvelésekbe, tettekbe. Ez módszertani szempontból is fontos szempontot, és empirikus anyagot von be a jogtudatkutásokba. Az utolsó lényeges elem pedig az, hogy a jogtudat fogalmának ebben a modelljében a kontextus és a temporalitás figyelembevétele. A jogtudat időbeliségén azt értem, hogy az egyén jogról alkotott képzetei a különböző, fent említett élmények és benyomások, tapasztalatok hatására folyamatosan változnak, alakulnak. A kontextus hatását pedig azért tekintem meghatározónak, mert a tudományos kutatás szempontjából el kell fogadnunk, hogy a jogtudat, vagyis a jogról alkotott képzetek összessége ebben a formában nem vizsgálható empirikusan, csak egy adott kontextushoz kapcsolódó, és ennek megfelelően „elrendezett” formában „nyerhető ki”. Ez a belátás szintén jelentős módszertani következményekkel jár. Az általam alkalmazott megközelítés elemeit az 1. ábra szemlélteti vázlatosan:

1. ábra: A jogtudat tanulmányban alkalmazott fogalmának modellje

Files' to 'Men of the Senses'" in: Marc HERTOIGH (szerk.): *Living Law. Reconsidering Eugen Ehrlich* (Oxford: Hart Publishing 2009) 1–17.

⁷ EHRLICH 1977 (6. l.j.) 79.

A jogtudat fogalmának ebből az értelmezéséből az következik, hogy az ilyen témájú kutatások módszertana szinte szükségszerűen kell hogy tartalmazzon kvalitatív elemeket, mert bár közvetlenül a jogról alkotott képzetek nem hozzáférhetők a kutatók számára, de a jogról szóló értelmezések, történetek vizsgálatára például a különszám másik tanulmányában részletesen is bemutatott narratív interjú módszer, vagy a jogi relevanciájú cselekvések kutatására például a szintén részletesen bemutatott jogi etnográfia, vagy tárgyalások megfigyelése, konverzációanalízise kifejezetten alkalmas.⁸

3. A KVALITATÍV FORDULAT ELMÉLETI MEGALAPOZÁSÁNAK LEHETSÉGES IRÁNYAI

Ebben a részben bemutatom azt a tudományos fejlődést, amely középpontba állította a kvalitatív megközelítés fontosságát. A problémafelvetés egy *kulturalista* elméleti keretbe illeszkedik, amelyen a jogtudat fenti meghatározása is alapul. Ez mára egy széles körben elfogadott, nagy hatású értelmezés, amelynek köszönhetően az angolszász jogrendszerekben készített jogtudatkutatások 60%-a és a kontinentális jogrendszerekre vonatkozó kutatásuk 25%-a használt tisztán kvalitatív, illetve vegyes módszertant.⁹ Ezt követően térek ki a fent említett specifikus érvekre (elnyomás, regionalitás).

3. 1. A KVALITATÍV MÓDSZEREK MELLETTI *MAINSTREAM* ÉRV: KULTURALISTA MEGKÖZELÍTÉSEK

A jogtudatra vonatkozó kutatások közül ennek a megközelítésnek a kiindulópontja Ewick és Silbey *The Common Place of Law* című munkája.¹⁰ Ahogy Dave Cowan fogalmaz, ¹¹ Ewick és Silbey „egy emlékezetes trükkel” vezette be a műben a jogtudatkutatások elméleti megközelítésének (fenomenológiai gyökerű) átkeretezését,¹² mondván, hogy a jogszociológiai vizsgálatokban immár nem a jog társadalomra gyakorolt hatásának kauzális és intézményi összefüggései a lényegesek, hanem a jog társadalomban való jelenlétének vizsgálata. Ewick és Silbey könyvük bevezető fejezetében tisztázzák a kutatásukban használt jogfogalom sajátosságait:

⁸ Matthew P. Fox: „Legal Consciousness in Action: Lay People and Accountability in the Jury Room” *Qualitative Sociology* 2019/43. 111–142.

⁹ HORÁK–LACKO–KLOCEK (1. l.) 12.

¹⁰ Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998).

¹¹ Dave COWAN: „Legal Consciousness. Some Observations” *The Modern Law Review* 2004/6. 928.

¹² EWICK–SILBEY (10. l.) 35. [A szerző fordítása.]

A joggal kapcsolatos hétköznapi élmények és képzetek változékonyak. Időnként a jog hivatalosnak tűnik, távoli és transzcendens erőnek, amely valamiféle emelkedett szférából igazgatja az emberi viszonyokat. Máskor viszont a jog olyan, mint egy túlságosan is emberi csatatér, ahol emberek vívnak egymással komoly vagy játékos csatákat, többé vagy kevésbé ügyesen, mindenféle fenséges vagy kicsinyes célokért. Ám az idő nagy részében az emberek egyáltalán nem gondolnak a jogra.¹³

A kutatásuk célja a jog társadalmi konstrukciós folyamatainak feltárása, tudatosan elmozdulva a hivatalos jog fogalmától. A kutatók azokra az alulról szerveződő („bottom-up”) mechanizmusokra fókuszálnak, amelyek a jogi cselekvést gyakorlati értelemmel ruházzák fel. Ez a megközelítés, Ehrlich felfogásához hasonlóan, szembe-sül azzal az elméleti nehézséggel, hogy ha a jog nem azonos a hivatalos normákkal, akkor miként különíthető el más, a társadalmi együttélést szabályozó normarendszerektől? A válasz is meglepően hasonló Ehrlich jogfogalmához: „Ahhoz, hogy a jogot a formális jogi struktúrákon kívül is megértsük, el kell fogadnunk bizonyos fogalmi homályosságot („conceptual murkiness”).”¹⁴ A kutatás során a szerzők tudatosan átveszik és alkalmazzák a cselekvők mindennapi fogalomhasználatát. Mivel azonban értelmezésük szerint a „jog” („law”) részben mégiscsak a hivatalos joghoz kapcsolódó fogalom marad, fontosnak tartják, hogy elhatárolják azt a háttérben működő, szinte láthatatlan, ugyanakkor mindent átható „jogiasságtól” („legality”). Ennek érdekében megkülönböztetik egymástól a „jog” és „jogiasság” fogalmait.

A kutatás azáltal vált a jogtudatkutatók kvalitatív ágának kiindulópontjává, hogy annak érdekében, hogy a jog tág értelmezését a hétköznapi életviszonyok szintjén is megragadják, a kutatók 430 interjút készítettek. Tudatosan nem az „érintettekre” koncentráltak, vagyis nem olyan személyeket kerestek, akik kapcsolatban álltak a hivatalos jogalkalmazó intézményekkel. Ehelyett félig strukturált interjúkat készítettek, amelyek kezdeti témái – például szomszédsági viszonyok, családi és baráti kapcsolatok – hamar nyílt beszélgetéssé alakultak. Az eredmények bemutatásakor főként a válaszadók narratíváira támaszkodtak: „A könyv legnagyobb részében igyekszünk zárójelbe tenni saját elképzeléseinket a tágan értelmezett jogról, megengedve, hogy a válaszadók nézeteiből kirajzolódó mintázatok új megvilágításba helyezzék a jog és tág értelemben vett jog fogalmát.”¹⁵

Az elemzés során három joghasználati stratégiát különítettek el: „jog által” (with the law), a jog színe előtt” („before the law”) és „joggal szemben” („against the law”). Az első kettő jogosultságtudaton alapul: a jog eszközként való használatát jelenti. A kutatók szerint a „jog által” típusban a jogot játéktereként értelmezik, ahol szabályokat követve célokat lehet elérni. A „jog színe előtt” ezzel szemben a jogot távoli, tekintélyes és objektív térként írja le, amelyhez az egyéni érdekeken túlmutató erkölcsi igazolás kapcsolódik. A „joggal szemben” stratégia a joggal szembeni ellenállást, távolságtartást és kiábrándultságot fejezi ki, például ironia, elkerülés vagy

¹³ EWICK–SILBEY (10. l.) 15. [A szerző fordítása.]

¹⁴ EWICK–SILBEY (10. l.) 20. [A szerző fordítása.]

¹⁵ EWICK–SILBEY (10. l.) 29.

tiltakozás formájában. Ez utóbbi kapcsolódhat Marc Hertogh alább bemutatott munkájának¹⁶ központi kérdéséhez is.

Susan Silbey egy későbbi tanulmányában áttekintette a jogtudatkutatások történetét, és bírálta a korabeli kutatási irányokat. Álláspontja szerint a „jogtudat” („*legal consciousness*”) irányzat három szempontból is megváltoztatta a korábbi jogszociológiai vizsgálódások fókuszát:¹⁷ képviselői (1) elfordultak a hivatalos jog elsődlegességétől, és a laikusok nézőpontjára, valamint a jog hétköznapi értelmezésére helyezték a hangsúlyt, (2) a mérhető változók helyett a cselekvők jelentésadását vizsgálták, a jogot pedig a mindennapi élet értelmezési sémájaként kezelték, és (3) elemzéseikben a résztvevők saját kategóriáit használták, módszertanilag pedig a fenomenológia és a nyugati marxizmus hatása érezhető. A „jog és társadalom” („*law and society*”) megközelítést fokozatosan felváltotta a „jog a társadalomban” („*law in society*”), a jog hatékonysága helyett pedig annak társadalmi hatásai kerültek előtérbe.¹⁸

Ugyanakkor Silbey arra is rámutatott, hogy az 1980–90-es években megjelenő „jogi tudatosság” elméletek eredetileg, baloldali, kritikai hagyományokra épülve a jogi hegemonia működését vizsgálták, különösen azt, miért fogadják el az emberek a jogot akkor is, ha az egyenlőség ígérete ellenére fenntartja az egyenlőtlenségeket.¹⁹ Silbey értelmezése szerint „[a] jelenleg ezen a területen folyó kutatások egyszerűen tágitották és szűkítették a fogalom értelmét, eközben feláldozva kritikai élének és elméleti használhatóságának javarészét”.²⁰ Silbey a szaporodó (felhíguló) kutatások hibájaként említi, hogy azok megelégszenek egyes személyek véleményének és cselekedeteinek megismerésével, ahelyett, hogy azt magyaráznák, hogyan szintetizálódnak a joggal kapcsolatos különböző tapasztalatok egy sor átfogó sémává és szokássá, amelyek szervezik a társadalom tagjainak joggal kapcsolatos stratégiáit. Silbey szerint a „jogi tudatosság” kutatások három fő kihívással küzdenek: hogyan illeszkednek a társadalmi különbségek (osztály, nem, rassz) elemzésébe; miként értelmezhető a joggal való szembeszegülés; és hogyan kapcsolható össze a mikrovilágok vizsgálata a makroszintű elméletekkel, mint az ideológia vagy a jog uralma.²¹ Ez összekapcsolódik a jogtudatkutatások kritikai keretezésének igényével, amit a következő pontban elemzek részletesebben.

A jogtudatkutatások kulturalista paradigmájában számos fontos munka született²² és születik a mai napig, és ez a megközelítés, ahogy a regionalitásról szóló pontban bemutatom majd, a magyar kutatásokra is hatással volt. Ami az európai jogszociológ-

¹⁶ Marc HERTOIGH: *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life* (London: Palgrave Macmillan, 2018).

¹⁷ Susan S. SILBEY: „After Legal Consciousness” *Annual Review of Law and Social Science* 2005/1. 323.

¹⁸ SILBEY (17. l.) 328.

¹⁹ SILBEY (17. l.) 327.

²⁰ SILBEY (17. l.) 324. [A szerző fordítása.]

²¹ SILBEY (17. l.) 351.

²² Pl. Austin SARAT: „»...The Law is All Over«: Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor” *The Yale Journal of Law and the Humanities* 1990/2. 343–379., Sally Engle MERRY: *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans* (Chicago:

giát illeti, az egyik legutóbbi jelentős elméleti hozzájárulást Marc Hertogh *Nobody's Law* című munkája jelenti.²³ Hertogh az előzőekben bemutatott elméleti hagyományból indul ki, de több ponton kritizálja ezeket a szerzőket és műveket. Fő állítása, hogy miközben a jog egyre bonyolultabbá válik, és több életterületre hatol be, a laikusok számára egyre érthetlenebb, így fokozatosan háttérbe szorul a mindennapi döntéshozatalban. Kritizálja Ewick és Silbey jogi hegemoniára vonatkozó elképzeléseit, és ehelyett azt javasolja, hogy a kutatás térjen vissza az alapvető kérdésekhez, például Ehrlich nyomán a jog hétköznapi jelenlétének vizsgálatához.²⁴ Hertogh a jogtudat kutatásban a pragmatikus, vegyes módszertani megközelítést pártolja, elutasítva a módszertani tisztaságot követelő, szerinte terméketlen vitákat. Álláspontja szerint a módszertannak a kutatási kérdéshez kell igazodnia. Ezt saját munkájában is példázza, ahol kérdőíves felméréseket és esettanulmányokat egyaránt használ a jogi elidegenedés vizsgálatára.²⁵

Milyen módszertani következtetések adódnak ezekből a kutatási előzményekből, eredményekből és tapasztalatokból a jogtudat kutatására nézve? Egyrészt kirajzolódik az, hogy a jog társadalomban való működésének megismerése jelentős módszertani akadályba ütközik, ez pedig a jogi normák jogi jellegének reflektátlansága. A korai KOL („Knowledge and Opinion about Law”) kutatásoktól²⁶ Hertoghig jellemző az a felismerés, hogy a hétköznapi cselekvők nem ismerik pontosan a jogi normákat, nem ezek mentén indokolják tetteiket, sőt gyakran elidegenednek a jogtól. Ez módszertani kihívást jelent minden, a jogtudatot vizsgáló empirikus kutatás számára. Álláspontom szerint ez a probléma kvalitatív módszerekkel kezelhetőbb, mint például kérdőíves kutatások esetén, bár ott sem megoldhatatlan. Fontos azonban, hogy a kutatók elkerüljék a „jog elsőbbsége” („law first”) szemléletet, és ne kényszerítsék a résztvevőket jogi keretű válaszok megfogalmazására, ha az adott helyzetben ezek egyébként nem lennének jelen.

Emellett egy fontos, a fenti elméleti keretből következő belátás az, amit már Ehrlich is felismert, és az „élő jog” fogalmával fejezett ki, hogy a jognak mint társadalmi jelenségnek az az oldala, amelyet a jogtudat tudományos fogalma próbál megragadni, a hétköznapi cselekvők értelmezéseiben létezik, és be van ágyazva a tapasztalataik és élettörténetük kontextusába. Ezeknek az értelmezéseknek és a

Chicago University Press, 1990), Kristin BUMILLER: *The Civil Rights Society: The Social Construction of Victims* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988), Laura Beth NIELSEN: „Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens About Law and Street Harassment” *Law and Society Review* 2000/4. 1055–1090; David M. ENGEL – Frank W. MUNGER: *Rights of Inclusion: Law and Identity in the Life Stories of Americans with Disabilities* (Chicago: Chicago University Press, 2003); Elizabeth A. HOFFMANN: „Legal Consciousness and Dispute Resolution: Different Disputing Behavior at Two Similar Taxicab Companies” *Law and Social Inquiry* 2003/3. 691–716.

²³ HERTOGH (16. lj.).

²⁴ HERTOGH (16. lj.) vi.

²⁵ HERTOGH (16. lj.) 76–78.

²⁶ Berl KUTCHINSKY: „A jogtudat»: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése” in SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979) 401–429., Adam PODGÓRECKI et al.: *Knowledge and Opinion about Law* (London: M. Robertson 1973).

belőlük fakadó cselekvéseknek a megértéséhez, megismeréséhez pedig rendkívül alkalmas empirikus anyagot jelentenek a kvalitatív módszerekkel megismerhető történetek, narratívák, hétköznapi cselekvések, illetve a kutatók beavatkozása nélkül létrejövő szövegegyüttesek, diskurzusok, ahogyan azt a következő tanulmány részletesen bemutatja.

3. 2. A SÉRÜLÉKENY HELYZETTŐL AZ ELYNYOMÁSIG:

A KRITIKAI TÁRSADALOMELMÉLET LEHETSÉGES SZEREPE A JOGTUDATKUTATÁSOKBAN

Bár a jogtudat fenti fogalmából alapvetően következik a kvalitatív módszertani megközelítések szükségessége, ahogy a fenti pontban bemutattam, abban az esetben, ha olyan személyek joghoz való viszonyát vizsgáljuk, akik az adott társadalomban elnyomott, sérülékeny helyzetben vannak, különösen fontossá válik ezen módszerek tudatos alkalmazása. Ennek az elméleti keretét a kritikai jogelméletek paradigmájában találhatjuk meg. A következőkben röviden bemutatom az irányzat fejlődését és a relevanciáját a jogtudatkutatásokban.

A kritikai jogelmélet kifejezést használhatjuk szűkebb és tágabb értelemben.²⁷ A szűk értelemben vett kritikai jogelméleti mozgalom („critical legal studies”, CLS) az 1960–70-es évek baloldali mozgalmából, így a fekete polgárjogi mozgalomból és a vietnámi háború elleni tiltakozásból nőtt ki az Egyesült Államokban. Ebben az értelemben a CLS az első olyan amerikai, vállaltan baloldali jogelméleti mozgalom volt,²⁸ amely a jogelméletnek az Egyesült Államok jogtudományában akkor domináns felfogását támadta, amit a CLS szerzői „liberális ortodoxiának” neveztek. Ebben az értelemben a CLS szorosan kötődött a szerzők egy szűk köréhez (Duncan Kennedy, Morton Horwitz, Roberto Mangabeira Unger) és egy konkrét intézményhez, a Harvard Law Schoolhoz. Kennedyt, Horwitzot és Ungert egyaránt 1971-ben vették fel a Harvardra, és ahogy Kennedy fogalmazott egy interjúban, hamar „mély intellektuális szövetség alakult ki közöttük”.²⁹ Mindhárman publikáltak olyan műveket már 1977 előtt, amelyek meghatározók voltak a későbbi mozgalom számára,³⁰ de a CLS mozgalom kezdetét az amerikai kritikai jogelméleti konferencia (Conference on Critical Legal Studies) megalapításához szokás kötni, amelyre 1977-

²⁷ James Gilchrist STEWART: „Demystifying CLS: A Critical Legal Studies Family Tree” *Adelaide Law Review* 2020/1. 121–148.

²⁸ Alan HUNT: „The Theory of Critical Legal Studies” *Oxford Journal of Legal Studies* 1986/1. 1.

²⁹ James R. HACKNEY Jr.: *Legal Intellectuals in Conversation. Reflections on the Construction of Contemporary American Legal Theory* (New York: New York University Press 2012).

³⁰ Az egyik legfontosabb ilyen írás Kennedy jogi felsőoktatásra vonatkozó kritikája volt (Duncan KENNEDY: „How the Law School Fails. A Polemic” *Yale Review of Law and Social Action* 1971/1. 71–90.). Emellett említésre méltó még Duncan KENNEDY: „Form and Substance in Private Law Adjudication” *Harvard Law Review* 1976/8. 1685–1778., Morton HORWITZ: *The Transformation of American Law, 1780–1860* (Cambridge: Harvard University Press 1977), Roberto M. UNGER: *Knowledge and Politics* (New York: The Free Press 1975), Roberto M. UNGER: *Law in Modern Society: Towards a Criticism of Social Theory* (New York: The Free Press 1976).

ben került sor. A szűk értelemben vett CLS nem az egyetlen jogelméleti irányzat volt, amely a jogról való bevett nézeteket alapjaiban kritizálta: a kezdetektől párhuzamosan volt jelen a jog és gazdaság („law and economics”) irányzattal.³¹ A két megközelítés közötti akadémiai rivalizálás végül az utóbbi irányzat „győzelmével” és a szűk értelemben vett kritikai jogelméleti mozgalom „halálával” végződött az 1990-es évek közepére.

Ezzel együtt az amerikai CLS is folytatódott 1995 után is, még ha meg is változott az akadémiai pozíciója a Harvard Law School „elvesztése” után. Emellett a CLS mint mozgalom már korábban két ágra szakadt a brit kritikai jogelméleti mozgalom megszületésével, amelyet az egyesült királyságbeli konferencia kezdetéhez, 1984-hez köthetünk.³² A brit kritikai jogelméleti mozgalom, konferencia a mai napig is működik, egyik meghatározó teoretikusa Costas Douzinas. Emellett a kritikai jogelmélet kifejezés tág értelemben számos más irányzatot is magában foglal.

Ha azt keressük, melyek azok a vonások, elméleti alapvetések, amelyek összekapcsolják a CLS képviselőit, három tézist szokás kiemelni.³³ Egyrészt az irányzat képviselőinek alapvető állítása az, hogy a jog érvelés, a jogi nyelvhasználat bár kifejezetten semlegesnek, technikainak tűnik, és a jogászképzésnek fontos eleme az, hogy a hallgatók elsajátítsák ezt a sajátos, semleges, jogi nyelvhasználatot,³⁴ valójában nem semleges, megőrizi politikai jellegét.³⁵ A másik fontos állításuk – ebben egyetértenek a jogi realistákkal –, hogy a tételes jog nem határozza meg a jogviták kimenetelét, a jog ebben az értelemben „meghatározatlan”, indeterminált. Végül, a CLS legtöbbet emlegetett tézise szerint a jog: politika. Ezalatt azt értik az irányzat képviselői, hogy egyrészt a jogviták és az azokban született döntések mindig társadalmi jelentőségűek abban az értelemben, hogy különböző társadalmi csoportok érdekei között alakítanak ki egyensúlyt, vagyis mindig felfedezhető bennük egy tág értelemben vett politikai elem. Ezzel kapcsolatban, hűen az irányzat nyugati marxista gyökereihez, azt is állítják, hogy amikor a bíróságok és más jogalkalmazók döntéseket hoznak, ebben általában megerősítik a társadalmi csoportok között fennálló hatalmi, gazdasági különbségeket és hierarchiát. Bár ezek elvont téziseknek tűnhetnek, konkrét kutatási szempontokat hozhatnak be.

³¹ Az irányzat alapvető szövegei közül ld. Ronald H. COASE: *A vállalat, a piac és a jog* [ford. Meszrics Tamás] (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2004), Richard A. POSNER: *Economic Analysis of Law* 5. kiadás (New York: Aspen Law & Business 1998), illetve a magyar nyelvű szakirodalomból: HARMATHY Attila – SAJÓ András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok* (Budapest: KJK 1984), CSERNE Péter: *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól* (Budapest: Gondolat 2015).

³² Peter FITZPATRICK – Alan HUNT: *Critical Legal Studies* (London: Blackwell 1987).

³³ Raymond WACKS: *Philosophy of Law. A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press 2006) 95.

³⁴ KENNEDY 1971 (30. lj.) 71–90.

³⁵ Ehhez ld. KENNEDY 1976 (30. lj.) 1685–1778. Richard L. ABEL: „A Critique of American Tort Law” *British Journal of Law and Society* 1981/2. 199–231., Clare DALTON: „An Essay in the Deconstruction of Contract Doctrine” in Allan C. HUTCHINSON (szerk.): *Critical Legal Studies* (Lanham: Rowman and Littlefield Publishers 1985) 195–209.

A kritikai jogelmélet az 1970-es évektől kezdve fontos szerepet játszott az amerikai és a tágabb angolszász jogelmélet megújításában, de mozgalmi jellege ellenére sok szempontból elvont, akadémiai irányzat maradt, nem úgy, mint a hozzá kapcsolódó vagy általa inspirált jogkritikai irányzatok, mint például a CLS megszerveződésével egy időben kibontakozó feminista jogelmélet („feminist legal theory”). A CLS baloldali társadalomkritikájához képest a továbbiakban tárgyalt elméleti irányzatok közös vonása az, hogy nem a kapitalizmus mint gazdasági rendszer jogának kritikájára fókuszálnak, hanem a jogrendszer szerepére egyes kisebbségi csoportokkal szembeni társadalmi igazságtalanságok fenntartásában.

Ahogy a CLS, ezek az irányzatok is eredendően interdiszciplinárisak voltak, a jogelméleti elemzést összekapcsolták más társadalomelméleti irányzatok és emancipatórikus mozgalmak kérdésfelvetéseivel, így a feminizmus különböző iskoláival, a queer elmélettel, a kritikai rasszelmélettel („critical race theory”)³⁶ vagy később a fogyatékosstudománnyal („disability studies”), továbbá merítettek azokból a társadalomelméleti megközelítésekől, amelyek az interszekciók vizsgálatának fontosságát hangsúlyozták.³⁷ Tulajdonképpen felfoghatók úgy, mint a kritikai társadalomelméletek jogelméleti kivetülései.

A kisebbségi tudatosság jogelméletei természetesen bármilyen módszert használhatnak kritikai elemzéseikben, ám különösen nagy hasznát vehetik a kvalitatív megközelítéseknek, és a hagyományos jogelméleti és jogszociológiai kutatásoknál rendszerint sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a történetek, „ellentörténetek” elbeszélésére.³⁸ Erre azért van szükségük, mert álláspontjuk szerint a társadalmi folyamatoknak, eseményeknek, tapasztalatoknak több olvasatuk van, amelyek közül a privilegizált helyzetű csoportok narratívája domináns – részben ebben is áll a helyzetük kivételezett volta. A kritikai jogelmélet képviselői a joggal kapcsolatos eseményeknek egy másik olvasatát igyekeznek megmutatni, azok tapasztalatain keresztül, akik valamelyik kisebbségi csoporthoz tartoznak. Ahogy Nagy Tamás fogalmazott a narratív jogelmélet kontinentális és amerikai irányzatainak különbsége kapcsán.

Az amerikai megközelítések számára viszont az elbeszélések sokkal inkább mint a történelem által „elhallgattatott” kisebbségek hangjának megszólaltatása, a hagyományosan marginalizált (kirekesztett), elnyomott társadalmi csoportok szempontjainak kifejezésre juttatása és érdekeik érvényesítése válik érdekessé.³⁹

A kritikai irányzatok módszertani tapasztalatai fontosak a sérülékeny helyzetű személyek joghoz való viszonyának, jogtudatának megismerésében. Ezek a jogtudatkutásokban is abba az irányba mutatnak, hogy ha kisebbségi, elnyomott,

³⁶ A *critical race theory* kifejezés fordításával kapcsolatos terminológiai vitához lásd MOLNÁR András: „Feminizmus a jogban” in FLECK Zoltán – FEKETE Balázs (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelmületről* (Budapest: Eötvös 2015) 144.

³⁷ Kimberlé CRENSHAW: „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics” *University of Chicago Legal Forum* 1989/1. 139–167.

³⁸ Richard DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8. 2411–2441.

³⁹ NAGY Tamás: „S ő levelemre városunkba jön.», avagy hány életük van a jog és irodalom kutatóknak?” in FLECK–FEKETE (szerk.) (30. lj.) 97–131.

szerűlekeny helyzetű csoportok tagjainak joghoz való viszonyát kívánjuk megérteni, fontos feltárni, megmutatni a konfliktusok jog nyelvére való lefordításának a semleges-technikai jogi nyelvhasználat mögött fennmaradó politikai és elnyomó jellegét, illetve lehetővé tenni más narratívák megszólaltatását, ami a társadalomtudományi eszköztárból elsősorban kvalitatív módszerekkel lehetséges.⁴⁰ Ami a jogi nyelvhasználat elnyomó jellegét illeti, fontos hazai kutatási előzménynek tartom Loss Sándor és H. Szilágyi István kutatását a „cigány perről”,⁴¹ amelyben elemezték a tárgyalótermi nyelvhasználatot és magának a peres eljárásnak a ritussá válását is.

3. 3. REGIONALITÁS: A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI RÉGIÓ SAJÁTOSSÁGAINAK FIGYELEMBEVÉTELE

A regionalitás problémájának megfelelő megértése és beépítése a magyar jogszociológiai és ezen belül a jogtudatra vonatkozó vizsgálatok egyik nagy fejlődési lehetősége. Ennek alátámasztására az alábbiakban vázlatosan áttekintem a magyar jogszociológia jogtudatkutatói eredményeit.⁴²

A jogszociológiai hagyományokkal kapcsolatban szembeötlő egyrészt az, hogy a szociológiai szemlélet a jog vizsgálatában nagyon sokáig, tulajdonképpen a 20. század második feléig nem jelent meg önálló vizsgálódási területként, annak ellenére, hogy a jogszociológia mint tudományterület intézményesülésének kezdetei mind Európában, mind az Egyesült Államokban a 20. század első felére tehetőek. Magyarországon viszont, bár a jog szociológiai szemléletű vizsgálata fontos előzményeket tud felmutatni, és ezek egyértelműen a jogelméleti vizsgálódásokhoz kötődnek, nem jelentek meg önálló kutatási területként, és a történelmi kontextussal összefüggésben, sokáig nem is tudtak intézményesülni. Ebben a tekintetben figyelemre és említésre méltóak Somló Bódog korai munkái.⁴³ A jog néprajzi eszközökkel való vizsgálata, ahogy Ehrlich kapcsán fent említettem, a régióban a 20. század elején egyáltalán nem volt egyedülálló,⁴⁴ ennek hazai példája Tárkány Szűcs Ernő

⁴⁰ Kiss Valéria – Tóth Fruzsina: „Kutatásmódszertani megjegyzések az alávetett csoportok joghoz való viszonyának megismeréséhez” *Állam- és Jogtudomány* 2021/3. 43–73.

⁴¹ H. SZILÁGYI István – Loss Sándor: „A »cigány per«” *Beszélő* 2001/4. 94–100.

⁴² Terjedelmi okokból ez az áttekintés csakis nagyon vázlatos lehet, a szelekció szempontja nem a szerzők jelentősége, hanem a jelen tanulmány fókuszja volt. A rendszerváltás utáni hazai jogtudatkutatók témájának részletes feldolgozását ld. H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatók a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően I” *Iustum Aequum Salutare* 2021/4. 41–71. és H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatók a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően II” *Iustum Aequum Salutare* 2022/1. 45–73.

⁴³ Somló Bódog: „A jogi szakoktatás reformja és a társadalmi tudományok” *Huszadik Század*, 1900/1. 46–55., Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai I–II. Kézirat gyanánt* (Kolozsvár: Sonnenfeld Adolf 1906). Somló pályájához és jelentőségéhez a magyar jogszociológia szempontjából ld. Fleck Zoltán: „A körülmények kényszere – Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus, élet és tudomány” *Tolle Lege* 2011/1.

⁴⁴ Monica EPPINGER: „Governing in the Vernacular: Eugen Ehrlich and the Late Habsburg Ethnography” in HERTOCH (6. l.) 21–47.

munkássága.⁴⁵ Vagyis a 20. század elején a jog szociológiai szempontú vizsgálatának biztatások voltak a kezdetei, ám a fejlődés sok szempontból töredékes maradt: „A huszadik század első két évtizedének rövid hősora után a bomlás jellemző, a társadalomtudományi gondolkodás történetét is meghatározták a régió történetéből származó tragédiák és rossz közérzet.”⁴⁶ A jog szociológiai szempontú vizsgálata osztotta társtudományai sorsát.⁴⁷

Ez később sem volt másként: az államszocializmus első évtizedeiben a hivatalos ideológia jogra vonatkozó tézisei „pótolták” a tudományos vizsgálatokat, az ilyesféle vizsgálatok szükségtelennek, támogatásra semmiképpen sem érdemesnek minősültek. Az 1960-as években kezdődő empirikus vizsgálatok a jogszociológia területén éppúgy, mint a szociológia más kutatási témaival kapcsolatban, a hivatalos ideológia megkérdőjelezését is magukban hordozták.

Idetartoznak Kulcsár Kálmán korai jogszociológiai vizsgálatai. 1968-ban a népi ülnökök részvételét vizsgálta a bírói ítélkezésben,⁴⁸ ezt követő vizsgálata azonban már kifejezetten a jelen tanulmány témájához kötődő kutatási tárgyat érintett, ennek eredményeit *A jogismeret vizsgálata* címmel 1967-ben publikálta.⁴⁹ *A jog szerepe a viták kezelésében* című műve, amely szintén kapcsolódik a jogtudat, jogismeret témájához, 1982-ben jelent meg.⁵⁰ A társadalom jogi normákhoz való viszonya a kor szak fontos kutatási témájává vált: 1977-ben jelent meg a Sajó, Székelyi, Major által végzett kutatás eredménye *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* címmel,⁵¹ valamint Boros László *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában* című tanulmánya.⁵² Sajó András 1983-as *Jogtudat, jogismeret* kötetében az 1976-os vizsgálat eredményeinek elemzését végezte el.⁵³

⁴⁵ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Akadémiai Kiadó 2003).

⁴⁶ FLECK ZOLTÁN: „Jog és társadalom, jogszociológia” in FLECK ZOLTÁN – ISZTIN PÉTER – JUHÁSZ ZOLTÁN – KISS VALÉRIA – KORMÁNY ATTILA – NAVRATIL SZONJA – USZKIEWICZ ERIK: *Jogszociológiai előadások* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2014) 9–40.

⁴⁷ SAÁD JÓZSEF: Magyar szociológiatörténet: minek a története? *Replika* 1996/23–24. 161–171., NÉMEDI DÉNES: Minek a története? *Replika* 1996/23–24. 173–181.

⁴⁸ KULCSÁR KÁLMÁN: *A népi ülnök a bíróságon: Jogszociológiai tanulmány* (Budapest: Akadémiai 1971).

⁴⁹ KULCSÁR KÁLMÁN: *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének Kiadványai. Társadalom és Jog 1. kötet 1967).

⁵⁰ KULCSÁR KÁLMÁN: *A jog szerepe a viták kezelésében* (Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet 1982).

⁵¹ SAJÓ ANDRÁS – MAJOR PÉTER – SZÉKELYI MÁRIA: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványai: Társadalom és jog 4. 1977).

⁵² BOROS LÁSZLÓ: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai 1983).

⁵³ SAJÓ ANDRÁS: *Jogtudat, jogismeret* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai 1983), ld. még SAJÓ ANDRÁS: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Állam és Jogtudományi Intézete 1981). A szocialista korszakban végzett jogtudatkutatók alapos áttekintéséhez ld. FEKETE BALÁZS – H. SZILÁGYI ISTVÁN: „Jogtudat-kutatók a szocialista Magyarországon” in H. SZILÁGYI ISTVÁN (szerk.): *Jogtudatkutatók Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 19–62.

Kulcsár és Sajó módszertani megközelítését követi a kortárs magyar jogtudatkutatások közül Gajdusчек György és Fekete Balázs vizsgálata,⁵⁴ valamint Hollán Miklós és Venczel Timea kutatása.⁵⁵ A kvalitatív módszertani megközelítésre pedig jó példa a Fleck Zoltán által vezetett kutatócsoport kutatása,⁵⁶ ahogy Gajdusчек György megállapította,⁵⁷ az elmúlt években a magyar jogszociológiában is megjelenik a kvalitatív módszerek felé történő nyitás.⁵⁸

A szocialista korszakban született, fent említett kutatások alapvetően illeszkedtek a korszakban szokásos KOL kutatások csoportjába.⁵⁹ Viszont Sajó egyik művében a jogtudat élettörténetbe ágyazottságának a jelen tanulmány témája szempontjából roppant fontos, előremutató gondolata is megjelenik:

[...] az egyéni jogtudat az egyedfejlődés során *adott történettel* jön létre: az egyén fejlődésének különféle élethelyzeteiben szeri be idevágó tapasztalatait, vagyis a gondolati rendszer a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetének megfelelő élettörténete során alakul ki, s az egyes, a tudatba épülő élettörténeti eseményeket és tapasztalatokat az egyén lelki sajátságai és dinamizmusai és a hétköznapi gondolkodás ökonomikus szükségletei hatják át.⁶⁰

De a nagymintás kérdőíves megkérdezéseken alapuló vizsgálatok nem kínáltak túl sok lehetőséget a kutatóknak arra, hogy ezeket a meglátásokat a kutatási gyakorlatba átültessék. Sajó András egyik kutatásában⁶¹ hipotetikus eseteket tártak a válaszadók elé, és az ezekben az esetekben lehetséges állampolgári magatartások jogszerűségének megítélésére kérte őket. Ezzel a módszerrel az volt a cél, hogy a korábbi kutatások fogyatékoságait kiküszöböljék: „[...] kutatásunk nem politológiai vagy közvélemény-kutatási ihletettségű, hanem a jogtudat mint társadalmi tudat része szerkezetének feltárására irányul”.⁶²

⁵⁴ GAJDUSЧEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1. 11–28., GAJDUSЧEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése” *Pro Futuro* 2015/2. 71–95.

⁵⁵ HOLLÁN Miklós – VENCZEL Timea: „Bűn – tudat. A magyarok büntetőjogi ismeretei és véleményei” *JEL-KÉP. Kommunikáció, közvélemény, média* 2021/2.

⁵⁶ FLECK Zoltán – KISS Valéria – TÓTH Fruzsina – NEUMANN László – KENÉZ Anikó – BAJNOK Dávid: *A jogtudat narratív elemzése* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2017).

⁵⁷ GAJDUSЧEK György: „A jogtudat és a jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre” in H. SZILÁGYI (2018) 148.

⁵⁸ FEKETE Balázs: „Rights Consciousness in Hungary. What is Behind the Numbers? Lessons of a Focus Group Study” in HÅKAN HYDÉN – ROGER COTTERRELL – DAVID NELKEN – ULRIKE SCHULTZ (szerk.): *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law: An Homage to Reza Banakar* (Oxford: Hart 2023) 173–188.

⁵⁹ De ahogy Fekete és H. Szilágyi megjegyzik: „[...] a különféle rétegvizsgálatokban és célzott csoportkutatásokban [...] gyakorlatilag a korszakban ismert és alkalmazott összes statisztikai és társadalomlélektani elemzési módszert bevetették” és „a kutatások módszertani professzionalizmusa kétségtelennek tűnik”. (FEKETE–H. SZILÁGYI [47. l.] 32.)

⁶⁰ SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest: Akadémiai 1980) 229.

⁶¹ SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata. Kutatási összefoglaló* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1988).

⁶² SAJÓ (61. l.) 146.

A kutatók álláspontja szerint az eredmények ennek ellenére tanulságosak: rávilágítanak arra, hogy a magyar társadalomban a jogok alanyi jogként, jogosultságként való felfogása ritka, a jog kötelezettségként való megközelítése a domináns, ami az „atyáskodó és tulvállaló szocialista állam szabályozásának és jogalkalmazásának tükörképe”.⁶³

Álláspontom szerint a fenti értelmezés is némiképpen leegyszerűsítő, mert a kérdés egy fontos oldalát, a jog társadalomba való beágyazottságát („law in context”), és különösen a történeti kontextus szerepét hagyja figyelmen kívül a joghoz való viszony megértésében. Az olyan kérdésekre vonatkozó megállapítások, hogy az emberek kevésbé fogják fel jogosultságok forrásaként a jogot, amelyet használhatnak érdekeik védelmében, és inkább az a jellemző élményük a joggal kapcsolatban, hogy a jogalkalmazás tárgyaivá válnak, nem kellőképpen differenciált.

A magyar társadalom a 20. században hat alkalommal élt át jelentős, az államformát is érintő rendszerváltozást, ami már önmagában is sejteti, hogy a 20. század története traumákkal teli a magyar társadalom tagjai számára, de természetesen ezt további, nagyon jelentős események árnyalják, így a trianoni békeszerződés hatásai, a nemzetiségeket érintő üldöztetések, egyéb kisebbségi csoportok rendszerszintű elnyomása, háborús traumák és egy elfojtott forradalom élményei és emlékei épülnek be a magyar társadalom tagjainak egyéni és családi emlékezetébe. Bár az sem valószínű, hogy a mai Magyarországon sok olyan egyén van, akit személyesen vagy a családján keresztül ne érintenének ezek a traumák, önmagában a változékonyság, kiszámíthatatlanság is meghatározó élmény a magyar társadalom tagjainak joghoz való viszonyában. Az elmúlt évtizedekben arányaiban nagyon rövid időszakokban volt jellemző az, hogy a jogrendszer az emberi jogokat, emberi méltóságot tiszteletben tartó módon működött volna. Annál több tapasztalat van azonban azzal kapcsolatban, hogy a jog milyen könnyen válhat az elnyomás eszközévé, és milyen erős a politikai akaratnak való kitettsége. Ez az a sajátos kontextus, amelyben a joghoz való viszonyt értelmeznünk kell, és ebben a feladatban álláspontom szerint sem fent ismertetett kulturalista, sem a kritikai paradigmához tartozó jogtudatkutatók nem nyújtanak elégséges módszertani kapaszkodót önmagukban, mivel jellemzően egészen más társadalmi kontextusban születtek. Szükség van arra, hogy a magyar, illetve tágabban kelet-közép-európai régió sajátos helyzetére vonatkozó társadalom- és történettudományi eredmények⁶⁴ alaposabb figyelembevételével dolgozzunk ki olyan elméleti keretet, amely jobban magyarázza a magyar társadalom joghoz való viszonyát, és érdemben hozzá is járul a téma nemzetközi tudományos diskurzusához, nem csak követi azt. Ebben a megközelítésben a jogtudat, joghoz való viszony problémáját, ahogy Sajó is felvillantotta, az

⁶³ SAJÓ (61. l.) 148.

⁶⁴ Pl. SZÜCS JENŐ: *Vázlat Európa három történeti régiójáról* (Budapest: Magvető 1983), SZÜCS JENŐ – HANÁK PÉTER: *Európa régiói a történelemben* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézete 1986), HANKISS ELEMÉR: „Kényszerpályán? Tanulmányvázlat a magyar társadalom legújabbkori fejlődéséről” *Medvetánc* 1982/4–1983/1. 3–16., de akár BÖRKÖZ JÓZSEF: *Hasított fa. A világrendszer-elméletől a globális struktúraváltásokig* (Budapest: L'Harmattan 2017).

egyéni élettörténet összefüggésében, illetve diskurzusokba ágyazottan szükséges vizsgálni.

4. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány alapvető állítása az, hogy a kvalitatív megközelítések alkalmazása megkerülhetetlen a jogtudat kutatásában. A szakirodalmi áttekintés alapján ez alapvetően olyan állítás, amelyet nemigen kell ma már sem a magyar, sem a nemzetközi jogszociológiai tudományos közösségben hosszan bizonygatni. A kutatások jelentős része már most is legalább részben kvalitatív módszertannal vizsgálja a jogtudat egyes problémáit. Ennek oka egyrészt a jogtudat fogalmában, másrészt annak kulturalista elméleti keretezésében rejlik.

A tanulmányban emellett két további elméleti megközelítés szemszögéből indokolom a kvalitatív módszertanok alkalmazásának szükségességét, amellel érvelve, hogy az elnyomott csoportok joghoz való viszonyának megértéséhez a kritikai jogelméletek adhatnak segítséget, és ebből a megközelítésből az következik, hogy szükség van az e csoportokhoz tartozó személyek élményeinek, történeteinek, értelmezéseinek, szóhasználatának meg-, illetve elismerésére, erre pedig a kvalitatív módszerek adnak lehetőséget.

A tanulmány zárásaként pedig a regionális történeti és társadalmi kontextus jogtudatra gyakorolt alapvető hatásával foglalkozom. Ennek a felismerésnek a következménye az, hogy a releváns társadalomtudományi, társadalomtörténeti és -elméleti munkákból megismerhető belátások is hozzátartoznak a hazai jogszociológiai kutatások elméleti keretéhez. Elengedhetetlen, hogy olyan elméleti keretet dolgozzunk ki, amely a magyar, illetve tágabb értelemben a kelet-közép-európai térség sajátos társadalmi és történeti tapasztalataira épít. Ezek a sajátosságok, például a joghoz való ambivalens viszony, a politikai rendszerváltások nyomán kialakult intézményes bizalmatlanság vagy a formális és informális normák együttélése, nem ragadhatók meg pusztán kvantitatív eszközökkel. A jogról való gondolkodás és joghasználat mélyen kontextuális, gyakran implicit, nyelvileg és kulturálisan közvetített jelentései csak a résztvevők saját narratíváin keresztül érthetők meg. A következő tanulmányban tárgyalt és egyéb kvalitatív megközelítések lehetővé teszik ezeknek az árnyalt, gyakran rejtett jelentésstruktúráknak a feltárását, és ezáltal a jogtudat olyan sajátos elemeinek azonosítását, amelyek máskülönben láthatatlanok maradnának. Vagyis a magyar és kelet-közép-európai társadalmak joghoz való viszonyának megértéséhez nemcsak elméleti, hanem módszertani értelemben is érzékeny, kvalitatív megközelítésre van szükség.